

REZUMAT

Teză de doctorat

CONSTRUCȚIA NAȚIONAL-STATALĂ ȘI BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ: DE LA AUTOCEFALIE (1864-1885) LA RANGUL DE PATRIARHIE (1925)

Doctorand: **FLORENTIN IONEL BEJENARIU**

Cu deosebire secolul XIX – dar și cel următor – este caracterizat în spațiul ortodoxiei universale prin sprijinul acordat de „biserica locală/națională” construcției național-statale demarate în acea perioadă. Prin spațiul ortodox înțelegem teritoriile statelor cu majorități religioase ortodoxe, așadar în principal Peninsula Balcanică, aflată la începutul secolului XIX în compunerea Imperiului otoman, iar prin „biserica locală”, biserica devenită „națională” odată cu consolidarea statului în cauză (Grecia, Serbia, România, Muntenegru, Bulgaria, Albania, iar în zilele noastre Macedonia, dar și Ucraina, fostă componentă a URSS până în 1991).

De ce am ales acest subiect pentru cercetarea doctorală?

În primul rând, interesul nostru s-a impus datorită observației potrivit căreia, în contextul procesului secular mai sus menționat, al relației bisericii ortodoxe cu statul în vremea construcției național-statale, **cazul românesc a fost unic în spațiul ortodox**. Mă refer aici la faptul că, în cazul României, acest proces cunoaște două etape distincte: cea dintâi acoperă intervalul 1859-1918 în care s-a clădit și consolidat statul român modern, așadar Vechiul Regat, în timp ce provincii istorice ale vetrei de formare a poporului român, unde românii erau băștinași și populație majoritară (Transilvania, Banatul, Bucovina și Basarabia) se aflau sub stăpânire străină; cea de-a doua etapă își are începutul odată cu Marea Unire a acestor provincii ocupate de imperiile vecine – Rusia și Austro-Ungaria – cu Vechiul Regat, consemnându-se apariția statului național unitar român pe harta Europei (1918).

În al doilea rând, această situație istorică particulară a implicat și o evoluție pe măsură a bisericii ortodoxe române, reflectând confesiunea majoritară a națiunii române. Astfel, în perioada construcției Vechiului Regat, odată cu unirea din 1859, a luat ființă, prin unificarea

mitropoliilor seculare ale Moldovei și Munteniei, Biserica ortodoxă română (BOR), instituție fundamentală a statului, căreia autocefalia, declarată de statul român în 1864 (pentru că respectivele structuri bisericești unite erau de la înființare – 1359, în Muntenia și 1402, în Moldova – *de facto* autocefale), i s-a recunoscut prin *tomos*-ul Patriarhiei Ecumenice, în anul 1885. În același timp, corespunzător situației geopolitice de atunci, în Imperiul habsburgic existau alte două mitropolii autocefale ortodoxe românești, în Transilvania, Banat și părțile ungurești încă din 1867 și în Bucovina din 1873, aflate în relații specifice cu statul – Austro-Ungaria –, iar în Basarabia eparhia românească era sufragana Bisericii Ortodoxe a Rusiei. Această „hartă” a ortodoxiei naționale românești până la 1918 este unică în spațiul ortodox – cazul Serbiei fiind deosebit prin faptul că provinciile unite în statul iugoslav, Croația și Slovenia, erau majoritar catolice –, iar relația stat-biserică a evidențiat soluții diferite în funcție de particularitățile existente: o soluție în statul național „liber” și alta cu un stat străin în celelalte.

În al treilea rând, odată cu Marea Unire din 1918 s-a impus unificarea acestor biserici ortodoxe românești într-o unică Biserică națională, care a reclamat un proces aparent sinuos, încheiat însă cu succes în 1925 odată cu proclamarea Patriarhiei naționale, în 1925. A fost nu doar un răstimp scurt, dar desfășurarea lui a avut loc în condițiile în care România devenise, dintr-o țară copleșitor ortodoxă, o țară în care ortodocșii însumau aproape 75% din populație. În același timp, desfășurarea procesului unificării religioase și stabilirii relației cu statul român unitar a avut loc pe fondul existenței unei biserici românești unite cu Roma, înființată în 1701, după ocuparea Transilvaniei de către Imperiul habsburgic, la care aderau peste 1,4 milioane de români. De remarcat că această trăsătură – iarăși unică prin proporții în statele cu majoritate ortodoxă – nu a constituit un impediment semnificativ în unificarea ortodoxiei naționale din România după 1918.

Constructivismul ca orientarea teoretică. Având în vedere amploarea subiectului ales, problematica lui legată de construcția național-statală și de rolul în ansamblul ei a unei instituții de importanța bisericii ortodoxe – prin vechime, influență și statură istorică – în fundamentarea demersului nostru doctoral am optat pentru teoria constructivismului. Conceptele pe care le-am utilizat – „naționalism” de secol XIX, „nation-building”, „modernizare”, „secularism”, „globalizare” și, mai ales, „identitate națională” justifică pe deplin această alegere, care concordă de altfel cu proceduri similare în demersuri științifice asemănătoare. Un studiu în domeniu afirmă: „Specialiștii au susținut că națiunile nu ar trebui privite ca unități culturale statice în istorie, ci mai degrabă drept categorii fluide și schimbătoare, articulate prin narațiuni și simboluri

naționaliste în politică și societate. Apariția studiilor naționalismului, această subdisciplină interdisciplinară de la începutul anilor 1980, s-a produs în mare parte datorită gândirii constructiviste care a fost aplicată critic istoriei națiunilor și naționalismului în timpul tranziției de la societatea premodernă la societatea modernă.¹ Așadar, mișcarea ideilor și importanța simbolisticii în perimetrul istoric al apariției națiunilor și statelor, inclusiv în spațiul ortodox, conturează, fixează și consolidează identitatea națională în era „naționalismului”, iar instrumentarul teoretic constructivist este cel mai potrivit pentru a le descoperi și defini.

Alegerea teoretică se întemeiază pe faptul că, dacă realismul (ofensiv sau defensiv) „citește” evenimentele și le interpretează prin prisma forței materiale implicate („puterea” fizică exprimată militar, mai recent în mărimea PIB-ului, nivel și performanțe tehnologice etc.) pentru realizarea unui design politic de mari dimensiuni (construcția unui imperiu sau instalarea sistemică a hegemoniei regionale sau universale), constructivismul identifică dezvoltarea istorică în mersul ideilor, credințelor, tradițiilor. Mișcarea acestora pe *durata lungă* a istoriei, precum și a instituțiilor care se edifică în consecință, definesc relații de un anumit tip cu statul, care dau formă și conținut social construcției național statale intervenite în secolul XIX. Or, asemenea mutații, sesizate pe durate lungi, pot fi accesate și evaluate corespunzător utilizând teoria constructivistă, iar în acest context, apelul la istorie, inclusiv la metodologia specifică cercetării științifice a acesteia, devine necesar. Astfel este posibilă identificarea acestei evoluții a ideilor și credințelor în cadrul social și, în același timp, este facilitată înțelegerea actuală a arhitecturii identității unei comunități umane, întemeiate în timp și nu generate spontan, la comandă sau din întâmplare. Pe lângă aceasta, o menționare aparte este necesară în ce privește simbolistica instituțională, în cazul nostru Autocefalia și Patriarhia, specifice Bisericii ortodoxe. Anume, aceasta are un rol major în afirmarea independenței și importanței statelor în spațiul continental al ortodoxiei și definește convingător relația statului cu instituția religioasă, reclamând raporturi nu de putere, ci de cooperare, națională și socială, armonioasă.

Este necesară o mențiune: aplicarea orientării constructiviste în cazul românesc al relației dintre stat și biserică în procesul construcției național-statale permite identificarea unei alte trăsături a particularității prezentate de România. Astfel, spre deosebire de alte cazuri – sârbesc, grecesc sau bulgăresc, unde forța și influența bisericii ortodoxe (cazul grecesc) sau incidența orientărilor cu conținut profund religios în acest proces (ideile milenariste în cazul Serbiei) – , în

¹ Victor Rudometof, *Nationalism, Globalization, Eastern Orthodoxy. 'Unthinking' the 'Clash of Civilizations' in Southeastern Europe*, în „European Journal of Social Theory” 2(2): 233–247, Sage Publications: London, 1999.

România statornicirea la conducerea statului unificat în 1859 a unei elite educate secular în universitățile occidentale a determinat o altă evoluție. Anume, dezvoltarea unei legături stat-biserică menită să asigure, fără mari piedici, preeminența statului în construcția național-statală și cooperarea impusă de acest anevoios și rapid proces.

Metodologia. Studiul unei bibliografii foarte bogate, cu deosebire în limba română, dar și cercetarea tezaurului de informații ale celor două principale arhive naționale (Arhivele Generale ale Statului și Arhivele MAE) mi-au înlesnit desfășurarea fluentă a demersului doctoral, el ordonându-se firesc pe linia tradițiilor istorice naționale în domeniu, făcând posibilă o sinteză bogată în concluzii. Aplicarea unor comparații îndreptățite cu evoluțiile similare în alte state din spațiul ortodox s-au impus firesc, astfel că au fost facilitate concluzii privind cazul românesc și specificitatea lui, pe lângă faptul că au putut fi menționate bogatele legături istorice cu aceste țări de-a lungul secolelor. O latură interesantă a acestor legături multiple cu statele arealului balcanic, majoritar ortodox, a fost înțelegerea și îmbogățirea cu noi date și elemente de interpretare a poziției bisericii ortodoxe române în evoluția pluralismului statal al României medievale, deopotrivă față de Patriarhia Ecumenică după prăbușirea Bizanțului în secolul al XV-lea. A fost deosebit de convingător, mai ales în lumina noilor cercetări în arhivele mănăstirilor ortodoxe presărate în spațiul balcanic, efectuate de specialiști sârbi sau bulgari, greci sau francezi, că, pe parcursul veacurilor XV și XVI, instituția domniei și biserica română au fost principalii sprijinitori ai acestora, contribuind decisiv la menținerea individualității lor și a ortodoxismului în structurile sale tradiționale, sub dominația Imperiului otoman. Acest fapt s-a răsfrânt deopotrivă asupra menținerii și consolidării comunității ortodoxe în Balcani, dar a avut un impact însemnat și asupra evoluției gândirii și practicii politice din arealul românesc, precum și în ce privește activitatea economică de aici. În cel dintâi caz a imprimat în gândirea politică românească trăsătura de responsabilitate față de soarta ortodoxiei sub dominația otomană, inclusiv a Patriarhiei Ecumenice, iar acțiunile statale în acest sens au beneficiat de un important sprijin popular, repetat până azi, așa cum demonstrează pelerinajul național anual la Sfânta Parascheva de la Iași, instituit pe vremea lui Vasile Lupu, domnitorul moldovean din veacul XVII cu veleități imperiale bizantine. În cel de-al doilea caz, se identifică explicit o directă legătură cu dosarul complex al mănăstirilor închinat, a cărui soluționare a impus acțiuni energice domnitorului A. Cuza, legate strâns de problematica proclamării autocefaliei BOR în 1864 și recunoașterii ei în 1885 de către Patriarhia Ecumenică.

Abordarea holistică a subiectului ales, adică a „pachetului” de idei, credințe, noțiuni și datini perpetuate în timp, care însoțesc evoluția instituției bisericești la români, precum și a legăturilor intervenite între aceasta și statalitatea proprie pe tot arealul locuit de români, a făcut posibilă desprinderea unor concepte definitorii pentru acest câmp de cercetare științifică. Desigur, la loc de frunte se situează conceptele de „*autocefalie*” și „*patriarhie*”, ce constituie subiectul principal al demersului nostru doctoral, existente tradițional în istoria seculară a BOR. Dar, odată cu ele, trebuie menționate, în urma rezultatelor obținute de medievalistica românească, cele ale „*Bizanțului interior*” și „*translatio imperii*”, pe lângă cel al „*simfoniei bizantine*” principal și definitoriu de la începuturile statalității românești medievale în secolul XIV. Conceptele de „*Bizanțul interior*” și „*translatio imperii*” reflectă o aspirație a statalității românești (deloc intermitentă și larg cultivată de-a lungul secolelor) de a juca un rol major în spațiul ortodox balcanic cu vechi rădăcini istorice. Această aspirație a fost înnoită cu vigoare și a devenit mult mai complexă, odată cu prăbușirea Bizanțului sub dominația islamică, îmbogățindu-se în acțiuni politice și de factură promoțională pentru sprijin masiv societal, așa cum o demonstrează pelerinajele care au contribuit și la menținerea trează, în populație, a acestui proiect statal. În sfârșit, conceptul „*simfoniei bizantine*” reflectă starea statornicită tradițional – cu nuanțele de expresie în diversele epoci istorice, care au permis acumulări de fond și cizelări de formă – dar menținută până azi, a relației stat-biserica. Asupra acestor concepte vom mai reveni.

Deopotrivă, această abordare holistică ne-a permis să desprindem „dosare” de mare interes istoric cu referire la relația stat-biserică, cu trăsăturile specifice din provinciile ocupate, unde reflectau imboldul de eliberare națională de sub autoritatea unui stat străin – cum a fost cazul mitropoliilor ortodoxe ale Transilvaniei și Bucovinei – tradus în asumarea unei autonomii lărgite în afacerile proprii, dar și cele ale structurilor identice din statele medievale autonome din spațiul extra-carpatic. Legăturile puternice și neîntrerupte statornicite între ele, în pofida situației geopolitice deosebite, au jucat un rol cardinal în menținerea individualității/identității istorice a poporului român în fața tendințelor succesive de asimilare străină și au fost cruciale în perioada construcției național-statale din secolul XIX facilitând declanșarea celei de-a doua faze a acestui proces, odată cu Marea Unire din 1918. Tot astfel, a fost posibil să identificăm perioade de tensiune ale relației stat-biserică în etapa construcției național-statale, cum a fost cazul celei intervenite în Vechiul Regat după răscoala țărănească din 1907, când o veritabilă „criză bisericească” (în aprecierea chiar a contemporanilor) a trebuit depășită prin măsuri legislative

adecvate, sau în primii ani după Marea Unire, când unificarea instituțională religioasă nu a fost lipsită de dificultăți și aprinse dezbateri.

Tot din punct de vedere metodologic am ținut seama de observația unui reputat cercetător al problematicii relației stat-biserică în spațiul ortodox. Potrivit acesteia este încetățenită tendința de a considera că religia ortodoxă a fost ostilă modernizării și a fost practic o frână în aceste procese declanșate în numeroase asemenea state în secolul XIX. Observația la care fac referire este următoarea: *„/este nevoie – n.n./ a accepta premisa de bază că creștinismul ortodox are o relație cu mai multe fațete cu societatea și cultura – asemănătoare în această privință cu celelalte două ramuri majore ale creștinismului /catolicismul și protestantismul – n.n./.* Este necesar să subliniem de la bun început că tabloul complet al acestei ramuri a creștinismului necesită examinarea relațiilor sale cu statul, societatea și cultura politică pe „longue durée” /durată lungă – n.n./ și acele interpretări care selectează un interval de timp nejustificat de restrictiv nu reușesc să înțeleagă evoluțiile istorice și să picteze o imagine nedistorsionată a credinței ortodoxe”.² În cursul demersului nostru doctoral am ținut seama – mai ales în ce privește literatura problematicii – de această ascuțită și îndreptățită observație metodologică.

Obiective și întrebări de cercetare. În demersul doctoral efectuat – este în intenția noastră de a continua cercetarea, întrucât subiectul este fascinant și departe de epuizare – am urmărit, întâi de toate, obiectivul de a dezvălui o problematică de interes (mai degrabă adresat specialiștilor teologi) cu instrumentele științelor politice. În consecință, a trebuit să mă pun la curent cu literatura de specialitate din această perspectivă, ceea ce mi-a oferit prilejul de a constata atât beneficii ale acestui tip de abordare, dar și neajunsuri care se cer explicate și corijate.

Între beneficiile observate în utilizarea instrumentarului științelor politice, aș menționa în primul rând faptul că diversitatea teoriilor existente în științele politice oferă posibilitatea unei alegeri temeinice și răsplătitoare. Am constatat, de pildă, că asumarea constructivismului ca bază teoretică mi-a dat posibilitatea să recurg la desprinderea și analiza unor concepte aferente subiectului urmărit, depășind astfel obișnuința unei narațiuni lipsite de interogație asupra realității. În cazul meu, deoarece a fost nevoie să utilizez în sensul politic simbolistica religioasă –

² Idem, *Church, State, and Political Culture in Orthodox Christianity*, în DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.743, online publication date: February 2019 – OXFORD RESEARCH ENCYCLOPEDIA, POLITICS (oxfordre.com/politics). (c) Oxford University Press USA, 2019.

Însăși autocefalia „bisericii locale” și „patriarhia” au o simbolistică aparte fixată canonic, iar religia ortodoxă le dă o importanță și semnificație proprie, deosebită de cele acordate de biserica catolică –, o astfel de bază teoretică m-a ajutat să navighez mai ușor într-o bibliografie vastă și înțesată de evenimential.

Dar, deopotrivă, a trebuit să constat că – tocmai datorită diferențelor canonice, de tradiție și evoluție istorică existente între bisericile ortodoxă și catolică, dar și cu cultele protestante sau neo-protestante – un membru al bisericii ortodoxe are o înțelegere mai nuanțată (pentru a nu spune mai adecvată) a unui subiect precum autocefalia, strict specific bisericii ortodoxe, dar a cărui evoluție istorică este încă subiect de dezbatere. În aceeași direcție, problematica autonomiei bisericii față de stat este studiată, tratată și sunt emise concluzii într-un cu totul alt mod în cazurile bisericilor ortodoxe, moștenitoare ale „simfoniei bizantine” inițiale, decât, de exemplu, în cazul bisericilor cultelor protestante, pentru care chiar evitarea oricărui amestec al statului a devenit un principiu de conduită. Poate nu este de prisos să menționez aici că, la vremea respectivă, Statutul Organic, elaborat de Andrei Șaguna pentru mitropolia Transilvaniei, documentul de baza al evoluției istorice proprii până la Marea Unire, pe care, cu mare împotrivire, a trebuit să-l amendeze în procesul de unificare a BOR, a fost criticat de teologii români tocmai pentru inspirația protestantă pe care o înfățișa. Critica teologilor ortodocși români se întemeia tocmai pe faptul că dimensiunile autonomiei față de stat în acest Statut ieșeau din tiparele canonice ortodoxe ale „simfoniei bizantine”, ceea ce nu era departe de adevăr, anume că statul cu care biserica intra în relație a fost unul ostil, care urmărea convertirea la propria confesiune (calvină sau catolică, în acest caz).

Dar obiectivele cercetării – reconstituirea unui tablou cât mai apropiat de realitate al situației ortodoxiei românești în era construcției național-statale din secolele XIX-XX, al relației acesteia cu statul în ipostaze diferite (național sau străin); identificarea principalelor curente teoretice în sânul bisericii românești din această perspectivă; trăsături ale legislației bisericești promovate de stat; relevanța cazului românesc în contextul unor procese similare în alte state cu majorități confesionale ortodoxe etc. – au fost urmate constant de-a lungul întregului efort de cercetare.

Întrebările de cercetare au fost astfel elaborate încât să asigure coerență demersului doctoral și să răspundă obiectivelor urmărite de acesta. Astfel, între ele, citez: ce este (canonic, istoric și legal) **autocefalia** unei „biserici locale” ortodoxe și când a apărut acest concept?; rangul de **patriarhie** al unei „biserici ortodoxe locale” o face egală Patriarhiei Ecumenice sau

„pentarhie” tradiționale?; care este originea istorică a acestei simbolistici exclusiv ortodoxe – specifice spațiului/țărilor ortodoxe – și cum s-a prelungit această tradiție până azi? (vezi *tomosul* acordat patriarhului Bisericii Ucrainene în 2019 de către patriarhul ecumenic); care a fost relația istorică între Biserică și Stat în evul mediu românesc?; care este explicația faptului că, odată cu Unirea din 1859 și construcția statului român modern, s-a declarat imediat autocefalia BOR și s-au secularizat averile mănăstirești și care a fost reacția Patriarhiei Ecumenice?; care au fost tendințele principale în stabilirea relației stat-biserică în epoca construcției statale atât în plan internațional (în spațiul ortodox), cât și în cazul românesc și care a fost activitatea legislativă în domeniu?; care au fost coordonatele unificării Bisericilor ortodoxe românești din provinciile eliberate cu Biserica Ortodoxă Română, după 1918?; ce caracteristici ale relației dintre stat și biserică ortodoxă au reliefat atât proclamarea autocefaliei BOR, cât și ridicarea la rangul de Patriarhie a acesteia?

Ipoteza demersului nostru poate fi succint prezentată ca fiind, în principal: „**BOR, în perioada construcției național-statale a României moderne (secolul XIX – 1918), a urmat tradiția seculară a respectării «simfoniei bizantine» în relația sa cu statul român**”. În subsidiar o completare: „**O situație aparte au avut bisericile ortodoxe românești din provinciile ocupate, care au militat pentru consolidarea identității naționale față de injoncțiunile statutului străin opresor**”.

Două explicații, oarecum detaliate, sunt necesare pentru a arăta cum am fixat această ipoteză (principală și subsidiară) de demonstrat în cadrul demersului de cercetare. Ambele aparțin domeniului geopolitic.

Cea dintâi se referă la împrejurările externe din spațiul propriu-zis ortodox în care a avut loc această construcție național-statală a României încununată de succes în perioada 1856-1918. Acest proces de covârșitoare însemnătate a avut loc în contextul în care statalitatea românească se afla nemijlocit în perimetrul desfășurării „*crizei orientale*”, cum este desemnată evoluția spre dezintegrare a „omului bolnav” al Europei la acea vreme (secolele XVIII-XIX), Imperiul otoman. În câteva jaloane alese pentru a simplifica un proces de asemenea dimensiuni, care a culminat cu formarea statelor moderne în SE Europei și a preocupat diplomația continentală aproape două secole, prezentăm tabloul acestei situații complexe în vârtejul căreia s-a aflat procesul de construcție național-statală a României moderne.

Un prim asemenea jalon este tratatul de la Kuciuk-Kainargi din 1774, prin care Rusia, după un război victorios cu Imperiul otoman, a primit dreptul recunoscut de puterile europene de a fi

protectorul supușilor ortodocși din Imperiul otoman. În acest context, principatelor române, Muntenia și Moldova, li s-a recunoscut autonomia seculară în imperiul sultanilor și asupra lor s-a instituit protectoratul rusesc, care tindea, potrivit mării sale strategii, să se înstăpânească la Constantinopol. Această mare strategie a imperiului rusesc a fost strâns legată de simbolistica religiei ortodoxe, întrucât Rusia se consideră moștenitoarea Bizanțului, căzut sub dominație otomană la 1453. Teoria celei de a „treia Rome” (după cea dintâi, occidental-italică, și, secunda, Bizanțul) a fost ideologia țaristă de expansiune spre Sud, către Balcani, încă din secolul XVI până la prăbușirea lui în 1917. În conformitate cu acest proiect imperial, odată ce a ajuns la țărmurile Mării Negre, prin cucerirea, la sfârșitul secolului XVIII, a Novo-Rusiei nord-pontice și eliminarea din istorie a hanatului tătar al Crimeii, Rusia a continuat înaintarea spre Sud și a ocupat, în 1812, Basarabia, parte integrantă a Moldovei istorice. După următorul război cu Turcia, la pacea de la Adrianopol din 1828, Rusia și-a instalat protectoratul fizic, nu doar dreptul de control, ocupând, vreme de mai bine un deceniu, cele două state române, Moldova și Muntenia.

Odată cu această evoluție intervine un punct de inflexiune foarte important. Noul jalon este formarea Greciei moderne la 1830, care semnifică o modificare de fond a strategiei elitelor elene în legătură cu recuperarea istorică a Bizanțului („Megali idea”), care se va consolida de-a lungul secolului XIX. Formarea statului grec modern a însemnat și abandonarea proiectului de recuperare a Bizanțului prin reocuparea Constantinopolului cu sprijinul Patriarhiei Ecumenice, tradițional condusă de eleni în conformitate cu acest deziderat. Pe de o parte, această schimbare a fost determinată de înțelegerea faptului că „Megali idea” intra în conflict cu marea strategie a Rusiei de a se instala ca a „treia Romă” la Constantinopol, pe de altă parte, de noua orientare a elitelor elene care au căutat, pentru recuperarea Bizanțului, nu sprijinul Rusiei, ca până atunci, devenită brusc rivală, ci cel al Occidentului.

Următorul jalon important în geopolitica regiunii trebuie considerat Războiul Crimeii (1853-1856), declanșat de pretențiile Rusiei de a deține „cheile” Sfântului Mormânt de la Ierusalim, așadar o legitimare a aspirației sale de a deveni a „Treia Roma” conform propriei ideologii. Înfrângerea Rusiei în acest război a determinat o primă intervenție a Vestului în geopolitica zonală, iar pacea de la Paris a pus mari restricții înaintării spre Sud a Rusiei, prin încurajarea formării statului român modern la 1859, care și-a mărit teritoriul recuperând, de la Rusia, Bugeacul (județele Cahul, Ismail și Bolgrad). În acest moment, procesul de construcție național statală cunoaște un succes însemnat, la 1857 stabilindu-se, în consultările naționale din Divanurile ad-hoc, o mare strategie românească: unirea celor două principate într-un singur stat,

România, condus de un principe străin dintr-o familie domnitoare occidentală, independentă, și proclamarea regatului.

În acest context, problematica relației dintre stat și biserică a devenit foarte importantă în evoluția României moderne. Existența unei concurențe regionale pentru moștenirea Bizanțului între pan-slavism (promovat de Rusia) și pan-elenism (ideologia „Megali idea”, sprijinită de Vest), așadar reînvierea Bizanțului ortodox, era serios complicată de politica dusă de Patriarhia Ecumenică din Constantinopol. O cercetare relativ recentă a acestei stări de lucruri din Balcani consemnează: *„În secolul al XIX-lea, «Marea idee» («Megali idea») sau identitatea națională greacă s-a dezvoltat cu scopul de a restabili Imperiul Bizantin și de a uni toate teritoriile istorice grecești într-un singur stat, având capitala la Constantinopol. Primul pas concret în realizarea acestui proiect a fost războiul de independență a Greciei din 1821-1829 și întemeierea unui stat grec independent. Până la începutul secolului al XIX-lea, grecii se așteptau ca eliberarea lor să fie adusă de Rusia, dar începând cu secolul al XIX-lea, s-au bazat pe sprijinul puterilor occidentale, în primul rând al Marii Britanii. Rezultatul a fost confruntarea a două ambiții imperiale pentru formarea unui Imperiu Ortodox, cel imperial rus și cel național grec”*.³ Așadar, Patriarhia Ecumenică, pe de o parte, s-a opus proceselor de construcție statală în Balcani (România, Serbia, Bulgaria), sub pretextul că aceasta subminează ecumenicitatea bisericii ortodoxe (la 1872 a fundamentat conceptul de „filetism”, adică de naționalism ostil bisericii ortodoxe), pe de altă parte, silită de evoluția istorică, a stabilit că recunoașterea independenței statelor și a neatârării bisericii locale/naționale (considerată de Sinodul Ecumenic ca o „separare” de biserica universală) să fie condiționată de acordarea *tomos*-ului patriarhal (document de recunoaștere). Simbolistica seculară a dependenței acestor state (și biserici) de Bizanț era, astfel, menținută. Literatura domeniului consemnează astfel că *„Patriarhia Ecumenică, împreună cu călugării de pe Muntele Athos asupra cărora avea jurisdicție, reprezenta Ortodoxia strictă, tradițională, pentru care libertatea spirituală este mult mai importantă decât libertatea națională. /... / Ca atare, a rezistat tendințelor liberale, occidentalizante, care luau treptat ființă la Atena, Belgrad, Sofia și București”*.⁴ Pe aceste evoluții istorice, se consemnează, poate cu exagerare, situația foarte complexă din spațiul ortodox: *„Chestiunea răsăriteană” s-a rezumat la: care putere urma să conducă Constantinopolul? Sau: națiunile ortodoxe supuse Imperiului otoman urmau să fie*

³ Lora Gerd, *Russian Policy in the Orthodox East: The Patriarchate of Constantinople (1878-1914)*, De Gruyter Open Ltd, Warsaw/Berlin, 2014, p. IV (preface).

⁴ Vladimir Moss, *The Eastern Question, Pan Hellenism and Pan-Slavism*, 2019 (https://www.academia.edu/40031373/THE_EASTERN_QUESTION_PAN_HELLENISM_AND_PAN_SLAVISM).

eliberate din propria voință, cu mâinile rușilor, sau prin presiunea concertată a marilor puteri asupra Turciei?”⁵.

Războiul victorios al Rusiei împotriva Imperiului otoman la 1877-1878 (în cursul căruia România și-a proclamat independența și a participat la operații militare împotriva oștilor turcești) a fost un alt jalon important în această evoluție a „crizei orientale”. Rusia a eliminat constrângerile care fuseseră impuse înaintării ei spre Sud după războiul Crimeii (a avut dreptul la remilitarizare la Marea Neagră, a obținut retrocedarea Bugeacului, deci acces la gurile Dunării). După acest război, ideologia imperială rusă, care anterior pusese accentul pe frățietatea cu popoarele slave (pan-slavismul), începe să fie dominată de accente limpezi de mare putere cu ținta clară a cuceririi Constantinopolului și dominația Strâmtorilor. În acest context, în planurile rusești au rămas atât crearea unei Bulgarii Mari (așa cum fusese proclamată prin tratatul de la San Stefano, după război în 1878, dar a trebuit să dea înapoi sub presiunea puterilor occidentale, care a consacrat, potrivit intereselor proprii, prevederile tratatului semnat după Congresul de la Berlin), cât și sprijinirea Serbiei pentru unificarea națională.

Declanșarea Primului Război Mondial în 1914 a consemnat (în 1915) dreptul Rusiei, recunoscut de Anglia și Franța, de a ocupa Constantinopolul și a se instala la Strâmtori (acordul Sykes-Picot). Izbucnirea revoluției rusești (februarie 1917), precum și ascensiunea bolșevicilor la conducerea statului rus au pus capăt pentru două decenii planurilor rusești în Balcani, reluate la alte dimensiuni și în alt context geopolitic la sfârșitul anilor '30 și, mai ales, după cel de-al Doilea Război Mondial („doctrina Truman” își are rădăcinile în 1947, în politica URSS de ocupare a Strâmtorilor prin destabilizarea Turciei care fusese lansată de Stalin, parte a uriașului plan de reconectare la situația geopolitică a Rusiei existentă în ajunul revoluției bolșevice).

Așadar, pentru elitele românești ale perioadei construcției național-statale, provocările mediului extern au fost extraordinare și a trebuit o mare dibăcie diplomatică și deopotrivă implicarea în războaie, inclusiv în prima conflagrație, pentru a duce la bun sfârșit propria mare strategie. În acest context, relația stat-biserică a trebuit să cunoască o evoluție pe potrivă intereselor naționale amenințate constant de evoluțiile contradictorii ale politicii marilor puteri în Balcani, îndeosebi a Rusiei.

A doua explicație se referă la situația de ansamblu a ortodoxiei românești, confesiunea creștină de căpetenie a poporului român atunci ca și acum. Aproape jumătate din potențialul demografic românesc nu se afla în Vechiul Regat, ci în provinciile ocupate, în cuprinsul imperiilor

⁵ *Ibidem.*

habsburgic și țarist. Cum se știe, Transilvania și Banatul au fost cele dintâi care au suferit ocupația străină, iar faptul că vatra originară daco-română a fost ocupată, a avut ca rezultat chiar pluralismul statal medieval (cele două țări extracarpătice au fost întemeiate, potrivit tradiției, în secolul XIV prin mitice „descălecări” din Transilvania). La 1848, revoluția liberală europeană a fost o primă manifestare energică a voinței de unitate a poporului român, în tot cuprinsul ariei sale de locuire, în diverse forme. În Moldova (parțial și în Bucovina) au fost mișcări revoluționare care au lansat documente conținând revendicări ce subliniau voința de unitate a „partidei naționale”; în Muntenia, în iunie 1848, revoluționarii au luat conducerea statului pentru scurt timp, iar în Transilvania românii s-au organizat în întreaga provincie, inclusiv militar, pentru a lupta împotriva tendințelor anexioniste ale Ungariei. Ceea ce s-a remarcat la 1848 a fost faptul că ambele confesiuni la care aderaseră românii, cea străbună, ortodoxă, și cea unită (greco-catolică) organizată de ocupația habsburgică la început de secol XVIII, au mobilizat în adunări naționale comune credincioșii, prezentând aceleași revendicări naționale.

Împrejurările istorice au fost potrivnice, iar revendicările naționale ale românilor din provincie nu s-au putut împlini. Dar acest lucru nu a însemnat sfârșitul luptei de eliberare națională din Transilvania. Ea a fost continuată în două planuri distincte, politic și religios, înregistrându-se succese remarcabile în ambele. Astfel, în planul politic, a avut loc organizarea unui partid politic, Partidul Național Român (în anii '60), care a desfășurat o viguroasă acțiune internă de organizare și redeșteptare națională, iar în plan internațional a făcut cunoscută situația intolerabilă în care se afla poporul român sub ocupație (mișcarea memorandistă din 1892). În planul religios, sub conducerea unui conducător vizionar, episcopul, ulterior mitropolitul, Andrei Șaguna, s-a declanșat o energică acțiune de eliberare a bisericii ortodoxe românești de sub conducerea Patriarhiei sârbești de la Karlowitz, întemeindu-se mitropoliile autocefale ortodoxe din Transilvania (1865) și Bucovina (1873). Acest succes a fost de o însemnătate deosebită, pentru că scotea ortodoxia română de sub conducerea asimilatoare a unei ierarhii străine și a permis inclusiv organizarea politică a luptei de eliberare și unitate națională. Dacă în Vechiul Regat, „simfonia bizantină” a caracterizat relația stat-biserică până la Marea Unire din 1918, în Transilvania și Bucovina, nu a fost o situație similară. Dimpotrivă, întemeierea mitropoliilor menționate – parte a amplei mișcări de eliberare națională – a fost făcută pe temeiul unei autonomii substanțiale față de statul habsburgic și unguesc, definite detaliat în „Statutul Organic”, redactat de Andrei Șaguna. Această autonomie considerabilă a făcut posibilă amplificarea considerabilă a efortului de eliberare națională, de contracarare a acțiunilor de

asimilare/convertire ale autorităților, fiind consolidată identitatea națională și deopotrivă ridicându-se standardul de educație al maselor de credincioși. Un proces asemănător a avut loc în Bucovina, ducat austriac, până la unirea din 1918, unde autoritatea politică a Vienei a făcut lucrurile oarecum mai suportabile decât în Transilvania sub guvernul ungar, dar unde nu au încetat defel eforturile de sciziune ale ortodoxiei române (episcopul român a fost convins să se ridice împotriva unei singure mitropolii a românilor din întreg Imperiul Habsburgic voită de Șaguna) sau de dizolvare a unității românești și diminuare a influenței acesteia în imperiu (mitropoliei ortodoxe de la Cernăuți au fost subordonate episcopii sârbești din Dalmația și Croația).

Situația bisericii ortodoxe a românilor din Basarabia a fost inedită și, deopotrivă, un exemplu de devoțiune față de națiune. Înglobată în Biserica ortodoxă a Rusiei, eparhia Basarabiei a trebuit să se conformeze deselor transformări ale politicii statului rus față de biserică în secolul XIX și după revoluția din 1905, dar a reușit să mențină și să substanțieze identitatea națională a enoriașilor prin străduința constantă încununată cu succes de a desfășura serviciile religioase în limba română, prin tipărituri și literatură proprie, prin încurajarea ctitoriilor de așezăminte ortodoxe (mănăstiri, biserici) de către credincioși români etc.

Faptul că, imediat după Marea Unire din 1918, toate bisericile ortodoxe românești s-au angajat voluntar în procesul unificator al BOR, inițiativa fiind declanșată chiar din Transilvania și Basarabia, a confirmat faptul că diferențele derivate din statutul lor geopolitic (țara liberă și provincii ocupate de imperii vecine) nu au alterat defel unitatea constantă de atitudine militantă pentru formarea statului național unitar român.

Structura demersului doctoral cuprinde șapte capitole destinate, pe de o parte, să răspundă întrebărilor de cercetare, în principal descifrării relației stat-biserică ortodoxă în procesul construcției României moderne, iar pe de altă parte, să consacre importanța a ceea ce, din punctul de vedere al istoriei Bisericii naționale ortodoxe, a însemnat atât proclamarea autocefaliei (1864 și 1885) cât și a Patriarhiei (1925).

După un prim capitol în care se înfățișează atât motivația alegerii acestei teme, precum și modul în care a fost dirijat, teoretic și metodologic, demersul doctoral, capitolul 2 se oprește asupra bibliografiei specifice.

Mai întâi, cea românească are, cum este firesc, rolul principal, pentru că în demersul nostru încercăm elucidarea unui capitol important de evoluție istorică națională, din perspectiva

relației dintre stat și biserică în era construcției statale moderne și lansării procesului de modernizare a societății românești. Referința bibliografică cea mai prețioasă și exhaustivă referitoare la conceptele cheie ale demersului nostru doctoral, anume **autocefalia și ridicarea la rangul de Patriarhie a Bisericii Ortodoxe Române**, o reprezintă cele trei volume masive publicate în 2010 de către Patriarhia Română, din inițiativa Preafericitului Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române. Lucrarea, monumentală, constituie în multe privințe rezultatul cercetărilor științifice până în acel moment privind istoria BOR și problematicile legate de rolul și influența ei în istoria națională. Cel dintâi volum, intitulat *Autocefalie. Libertate și demnitate*, oferă o paletă largă de studii referitoare la conceptul de autocefalie, scrise de cei mai de seamă teologi, istorici ai Bisericii și specialiști români ai acestei probleme⁶. Între studiile acestui volum remarcăm contribuțiile referitoare la vechimea și caracterul canonic, identificând forme și stări de manifestare istorică ale autocefaliei, precum și privind rangul de Patriarhie, ca expresia cea mai înaltă a autocefaliei BOR. Cele mai reprezentative pentru tema noastră sunt studiile semnate de Patriarhul Daniel⁷, Liviu Stan⁸, Veniamin Goreanu⁹, Emilian Popescu¹⁰, Mircea Păcurariu¹¹, Nicolae V. Dură¹², Ioan Moldoveanu¹³, Paul Bruszanowski¹⁴, Mihai Săsăujan¹⁵, Irimie Marga¹⁶, precum și altele. Cum poate fi observat chiar din titlurile lor, studiile acoperă principalele probleme menționate (mai ales conceptele de bază din perspectiva bisericească (autocefalie, rangul de Patriarhie, „simfonia bizantină”), furnizând și bibliografia acumulată. Autorii lor sunt specialiști renumiți, profesori universitari la institutele teologice din țară, istorici ai bisericii ortodoxe stăpânind domeniul propriu de cercetare. Volumul omagial al împlinirii a 125 de ani de la proclamarea autocefaliei BOR este o expresie a nivelului înalt la care s-a ajuns în studiul acestei

⁶ *Autocefalia, Libertate și Demnitate* /în continuare: ADL/, Editura „Basilica” a Patriarhiei Române, București, 2010.

⁷ Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, *Autocefalia bisericească: unitate de credință și libertate de conducere*, în ADL, pp. 11-17.

⁸ Liviu Stan, *Despre principiile canonice fundamentale ale Ortodoxiei*, în ADL, pp. 18-25.

⁹ Veniamin Goreanu, *Autocefalia în Biserica Ortodoxă*, în ADL, pp.50-64.

¹⁰ Emilian Popescu, *Începuturile îndepărtate ale autocefaliei BOR: Tomisul – arhiepiscopie autocefală*, în ADL, pp. 85-100.

¹¹ Mircea Păcurariu, *Câteva considerații cu privire la vechimea „autocefaliei” Bisericii Ortodoxe Române*, în ADL, pp. 101-112.

¹² Nicolae V. Dură, *Forme și stări de manifestare ale autocefaliei BOR. Mărturii istorice, ecleziologice și canonice*, în ADL, pp.113-155.

¹³ Ioan Moldoveanu, *Tipărirea cărților de cult în limba română – premise ale autocefaliei BOR*, în ADL, pp. 264-279.

¹⁴ Paul Bruszanowski, *Autocefalia de facto a Bisericii Ortodoxe a Transilvaniei (1864-1925). Statutul canonic al Bisericilor Ortodoxe din Imperiul Austro-Ungar*, în ADL, pp. 369-389.

¹⁵ Mihai Săsăujan, *Autocefalia BOR în corespondența diplomatică românească (1885)*, în ADL, pp. 354-368.

¹⁶ Irimie Marga, *Instituția patriarhatului în Biserică*, în ADL, pp. 444-454.

probleme, cuprinzând și o serie de documente clarificatoare. Cel de-al doilea volum al seriei, *Autocefalie și responsabilitate*, detaliază istoria și realizările mitropoliilor istorice ale BOR, deopotrivă și cele ale mitropoliilor, arhiepiscopiilor și episcopiilor românești din afara granițelor României, de la Mitropolia Ortodoxă Română a Germaniei, Europei Centrale și de Nord, la Arhiepiscopia Română a celor Două Americi, și de la Episcopia Daciei Felix, la Episcopia Ortodoxă Română a Australiei și Noii Zeelande. Cel de-al treilea volum din aceeași serie aniversară se intitulează *Autocefalie și comuniune* și se referă la relațiile externe ale BOR, legăturile cu Bisericile Ortodoxe surori, cu alte biserici creștine, cu organizațiile ecumenice internaționale, cu instituțiile europene, precum și cu comunitățile românești din afara granițelor României (cu românii din diaspora).

Așa cum arătăm în lucrare, prin trimerurile la cele mai importante reviste ale BOR – ale facultăților teologice sau tipărite sub egida Patriarhiei ori mitropoliilor din țară – există azi un contingent foarte important și deopotrivă competent în studierea trecutului bisericesc național, exprimându-se puncte de vedere noi nu doar în ceea ce privește chestiunile de dogmă ortodoxă, dar și referindu-se la relațiile internaționale ale BOR ori la pozițiile proprii ale acesteia în diverse probleme actuale ecleziologice sau privind încercările de detentă religioasă a celor două mari biserici ale creștinismului (trei, dacă socotim și protestantismul).

Urmând observației unui expert în istoria bisericii ortodoxe, care menționa că, pentru a fi explicată satisfăcător modalitatea de acțiune a acesteia în „secolul naționalităților”, trebuie făcută investigația pe „durată lungă”, chiar de la începuturile creștinismului, am procedat în consecință. Desigur, o asemenea bibliografie vastă nu poate fi suficient pătrunsă în doar trei ani de cercetare. Dar pentru a avea o imagine a acestei bibliografii, vreau să evoc o importantă publicație în domeniu, apărută în două numere succesive ale revistei „*Greek Orthodox Theological Review*”, din 2005¹⁷. Bibliografia intitulată „*Modern Orthodox Church History: A Bibliography of Works in Western Languages*”, este un instrument de lucru, prin natura lui, limitat, întrucât se rezumă la lucrările apărute în perioada modernă în limbile occidentale (engleză, franceză, germană), fără a menționa numărul mare de lucrări apărute în alte limbi. Referința la această bibliografie generală (singura de acest gen identificată de noi) are mai multe motivații: evidențiază amploarea cercetărilor în domeniul evoluției istorice a ortodoxiei, menționează principalele direcții de cercetare, inclusiv cele mai recente, relevă spațiul lingvistic

¹⁷ Jack Fairey, *Modern Orthodox Church History: A Bibliography of Works in Western Languages*, în „*Greek Orthodox Theological Review*”, vol. 50, no.1-4, 2005.

prioritar, dar și geografic, în cercetarea științifică generală, evidențiind și școli naționale de anvergură, între care și pe cea românească.

Lucrarea are 231 de pagini în care sunt inserate aproape 2400 de titluri. Trebuie să menționăm că structura acestei bibliografii se oprește în anul 2004 (sunt puține cărți apărute în 2005), iar modul în care sunt catalogate operele citate relevă varietatea extraordinară a direcțiilor de cercetare. De pildă, sub titlul de „*Lucrări de referință și generale*” sunt înregistrate în jur de două sute de lucrări, cea mai veche din 1899, iar cea mai nouă din 2004. Dintre acestea, aproape 20 de titluri sunt la rândul lor bibliografii¹⁸, deci păstrând proporțiile și evitând suprapunerile, pot fi consultate alte câteva mii de titluri, unele indispensabile pentru a înțelege progresul înregistrat în domeniu în cursul ultimului secol.¹⁹ În categoria „*Regiuni și biserici specifice*” sunt menționate, la litera „A” lucrările care se ocupă de Albania sau Patriarhia Alexandriei, cele două Americi, Patriarhia Antiohiei, Athos (Republica Monastică a Sfântului Munte), Australia, Austria și Imperiul Austro-Ungar²⁰; la litera „B”: Patriarhia Bulgariei, apoi la „C”: China și Japonia, Patriarhia de la Constantinopol (Imperiul Otoman și Turcia), Cipru, Cehia și Slovacia; apoi, corespunzător ordinii alfabetice, Finlanda și Estonia; Georgia; Grecia; Italia, Patriarhia de la Ierusalim; FYROM/Ohrid (pentru denumirea Macedoniei de Nord de azi, conform epocii)²¹; Patriarhia României (sunt listate circa 150 de titluri, românești și străine); Rusia și Patriarhia Moscovei (peste 500 de titluri); Patriarhia Serbiei și Muntenegrului (peste 130 de

¹⁸ De pildă: Tyneh, Carl, ed., *Orthodox Christianity: Overview and Bibliography*, New York: Nova Science Publishers, 2003; Andrews, Dean Timothy, *The Eastern Orthodox Church: A Bibliography*, New York: Greek Archdiocese of North and South America, 1953; Mojzes, Paul, *Church and State in Postwar Eastern Europe: A Bibliographical Survey*. New York and Westport, Conn.: Greenwood Press, 1987; Sturdza, Mihail-Dimitri, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Paris, M. Sturdza, 1983.

¹⁹ Obolensky, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, Crestwood, N.Y: St. Vladimir's Seminary Press, 1971.

²⁰ De pildă, referitor la România sunt consemnate mai multe referințe la Andrei Șaguna, între care: Hitchins, Keith, „*Andrieu Șaguna and Joseph Rajacié: The Romanian and Serbian Churches in the Decade of Absolutism*”, „*Revue des Études Sud-Est Européennes*”, 10, no. 3 (Bucharest, 1972), pp. 567-579 și idem, *Orthodoxy and Nationality: Andreiu Șaguna and the Romanians of Transylvania, 1846-1873*, Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press, 1977; Bocșan, Nicolae, Ioan Lumperdean and Ioan-Aurel Pop, *Ethnie et confession en Transylvanie: du XIIIe au XIXe siècles*, translated by Ana Rodica Tomoiagă, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, România, 1996; Păcurariu, Mircea, *The Policy of the Hungarian State Concerning the Romanian Church in Transylvania under the Dual Monarchy, 1867-1918*, Bucharest, Bible and Mission Institute of the Romanian Orthodox Church, 1986; Papacostea-Danielopolu, Cornelia. *L'Organisation de la Compagnie Grecque de Brașov (1777-1850)*, „*Balkan Studies*”, 14, no. 2, Thessaloniki, 1973, pp. 313-323 ș.a.

²¹ Apud Maxim, Mihai, *Les relations des pays roumains avec l'archevêché d'Ohrid a la lumière de documents turcs inédits*, „*Revue des Études Sud-Est Européennes*”, 19, no. 4, Bucharest, 1981, pp. 653-671.

titluri); Sinai, Ucraina, Lituania, Belarus și Polonia²²; Europa Occidentală (Western Europe). Este de menționat că sunt amintite câteva lucrări din secolul al XVII-lea, republicate în secolul al XX-lea sau al XXI-lea. Autorul bibliografiei înscrie, la secțiunea *Epoca modernă*, și lucrări referitoare la secolele al XIII-lea și al XV-lea, care studiază evenimente importante precum căderea Bizanțului și evoluția Patriarhiei Ecumenice în acea perioadă.

În structura bibliografiei, secțiunile în care am găsit lucrări interesante pentru subiectul nostru, sunt următoarele: „*Subiecte speciale în istoria ortodoxiei*”; „*Ortodoxia și iudaismul*”²³; „*Ortodoxia și lumea materială (vrăjitoria, ocultismul, știința și medicina*”²⁴; „*Ortodoxie, naționalism, justiție și stat*”; „*Ortodoxie și societate (femei și familie)*”, unde este listată o contribuție românească.²⁵

Cum am specificat, prezența literaturii românești în această bibliografie este notabilă, practic aproape fiecare secțiune a acesteia cuprinzând autori români, cu lucrări publicate în limbi străine în edituri din străinătate, dar și în România, ceea ce argumentează necesitatea ca acest efort al specialiștilor noștri – istorici, politologi și prelați – să fie continuat și amplificat. Pentru a avea imaginea preocupărilor din domeniul ortodoxiei ca religie, trebuie să apreciem uriașa activitate editorială (cărți, monografii, studii, articole) în limba română în intervalul care a făcut obiectul bibliografiei Faurey, totalizând zeci de mii de titluri.

Câteva menționări privind secțiunea intitulată: „**Ortodoxie, naționalism, justiție și stat**”, se impun pentru că este legată de tema noastră, mai mult chiar, cuprinzând referințe la „autocefalie” și „patriarhie”. Cele mai multe referințe la „autocefalie” le-am identificat în bibliografia referitoare la Ucraina, iar acest lucru are o explicație convingătoare. Proclamându-și

²² Legăturile BOR cu acest spațiu în istorie sunt relatate în studiul lui Matei Cazacu, *Pierre Mohula (Petru Movilă) et la Roumanie: Essai Historique et bibliographique*, Harvard, „Ukrainian Studies”, 8, no. 1-2, Cambridge, Mass., 1984, pp. 188-222, sau de Teofil Ionesco, *La vie et l'oeuvre de Pierre Movila, métropolit de Kiev*, Paris, Impr. Nidot, 1944;

²³ Vezi studiile: Volovici, Leon, *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*, Oxford and New York, published for the Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, Hebrew University of Jerusalem by Pergamon Press, 1991; Iancu, Carol, *Jews in Romania, 1866-1919: From Exclusion to Emancipation*, translated by Carvel de Bussy, „East European Monographs”, 449, Boulder, Colo., East European Monographs, 1996.

²⁴ Ryan, William Francis, *Alchemy and the Virtues of Stones in Muscovy* în: *Alchemy and Chemistry in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, edited by Piyo Rattansi and Antonio Clericuzio, pp. 149-159, Dordrecht, Netherlands, Kluwer Academic Publishers, 1994; idem, *Alchemy, Magic, Poisons and the Virtues of Stones in the Old Russian Secretum Secretorum*, *Ambix*, 37, no. 1, Cambridge, UK, 1990, pp. 46-54; Stewart, Charles, *Demons and the Devil: Moral Imagination in Modern Greek Culture*, Princeton, N.J., Princeton Univ. Press, 1991.

²⁵ Stan, Maria Mihaela, *Frauenrollen und Frauenrechte in der Rumänisch-Orthodoxen Kirche*, Kanon: Jahrbuch der Gesellschaft für das Recht des Ostkirchen, Egling an der Paar, Germany, 2005, pp. 122-139.

independența de stat odată cu prăbușirea URSS, Ucraina a inițiat, la începutul anilor 2000, un proiect energetic de „*nation building*”, care a pus în prim-plan, din punct de vedere ecleziastic, ceea ce a fost tradițional și caracteristic statelor ortodoxe apărute în secolele XIX-XX și antrenate în procesul de modernizare, anume dobândirea „autocefaliei” Bisericii naționale. Evenimentele în curs – războiul început prin invadarea Ucrainei de către Rusia la 24 februarie 2022 – nu sunt defel străine de acest proces.

Fără îndoială, trebuie menționat că bibliografia studiată a dat posibilitatea clarificării conceptelor de bază cu care s-a operat în demersul doctoral. Astfel, în ce privește „autocefalia” și „patriarhia”, esențiale pentru individualitatea bisericii ortodoxe ecumenice, au fost utile atât cercetările românești, cât și cele străine.²⁶ Deopotrivă, stabilirea cu exactitate a conceptului de „*simfonie bizantină*”, crucial în înțelegerea canonică și istorică a relației dintre stat și biserică, de la Novela VI a împăratului Justinian, în prima jumătate a secolului VI, și până azi, ne-au fost de mare folos lucrări apărute în diverse orizonturi lingvistice.²⁷ Deopotrivă, în cazul conceptelor de „*naționalism*”, „*modernizare*”, „*construcție statală*”, iar pentru perioada apropiată nouă, de „*globalizare*”, am descoperit studii și monografii consistente și solide ca interpretare²⁸, așa cum,

²⁶ Între aceste lucrări: Pedro Ramet, *Autocephaly and National Identity in Church-State Relations in Eastern Christianity: An Introduction*, „Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century”, Durham, Duke University Press, 1988; Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization, Eastern Orthodoxy: 'Unthinking' the 'Clash of Civilizations' in Southeastern Europe*, „European Journal of Social Theory”, nr. 2, 1999; Alfeyev, Hilarion, „*La notion du territoire canonique dans la tradition Orthodoxe*”, „International Symposium of Canon Law at the Catholic Theological Academy of Budapest”, 7 February 2005, identificată de noi în [Canonicité du territoire dans la Tradition orthodoxe](#), forum ortodox francofon, pe care este reprodus acest text integral, la 2 martie 2005: <https://www.forumorthodoxe.com/~forum/viewtopic.php?p=6246&sid=c5a73bd7aae3aea4f9b1aabfd6dbd78a#p6246>; Malešević, Siniša, *Did Wars Make Nation-States in the Balkans? Nationalisms, Wars and States in the 19th and early 20th Century South East Europe* în „Journal of Historical Sociology”, vol. 25, no. 3, September 2012, pp. 301-302.

²⁷ Vladimir Moss, *The Byzantine Symphony of Powers*, website on Orthodox Theology and Church History - <https://www.orthodoxchristianbooks.com/articles/587/-byzantine-symphony-powers/>; Pilat, Liviu, *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (secolele XIV-XVI)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2008; Păcurariu, Mircea, pr., *Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I și II, București, 2005 și 2009;

²⁸ Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization, Eastern Orthodoxy: 'Unthinking' the 'Clash of Civilizations' in Southeastern Europe*. European Journal of Social Theory”, nr. 2, 199, pp. 233-247; Keith Hitchins, *The Idea of Nation among the Romanians of Transylvania, 1700-1849* în *Nation and National Ideology Past, Present and Prospects*, Bucharest, „The Center for the History of the Imaginary and New Europe College”, 2002, pp. 80-81; Constantin Schifirneț, *Orthodoxy, Church, State, and National Identity*, în „Journal for the Study of Religions and Ideologies”, vol. 12, issue 34, Spring 2013, Clark, Roland, *Orthodoxy and Nation-Building: Nichifor Crainic and Religious Nationalism in 1920s Romania*, 2012, <http://dx.doi.org/10.1080/00905992.2012.685057>, <http://www.tandfonline.com>; Schifirneț, Constantin, *Spiru Haret, Reformatorul societății românești*, în *Operele lui Spiru C. Haret*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Constantin Schifirneț, prefață de Remus Pricopie, Volumul I – *Oficiale*, Editura Comunicare SNSPA, București, 2009; Schifirneț, Constantin, *Formele fără fond, un brand românesc*, Editura Comunicare, SNSPA, București, 2007; Sugar, Peter F., *External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism*, în *Nationalism in Eastern Europe*, ed. by Peter F. Sugar and Ivo John Lederer, University of Washington Press, Seattle, 1994; Hovorun, Cyril, *Nation-building versus nationalism: difficult dilemmas for the Church*, în „Icoana Credinței”, 6, no. 11 (2020), pp. 5–16, <https://doi.org/10.26520/icoana.2020.11.6.5-16>; Rus, Constantin, *Caracterul național în Biserica Ortodoxă*, în „Teologia”, anul XII, nr. 1, Arad, 2008.

anterior au fost și cele care ne-au dat posibilitatea să desprindem în arealul românesc concepte proprii – „*translatio imperii*” și „*Bizanțul interior*” –, subiecte ale unor cercetări aprofundate din mediistica românească.

Multitudinea de titluri ale studiilor și monografiilor autorilor străini – cei mai mulți însă din spațiul ortodoxiei ecumenice – o evocă nu dintr-o „paradă” a profunzimii cercetării – multe nu au fost studiate aprofundat –, cât din nevoia de a dobândi imaginea unui tablou cât mai apropiat de realitate în ansamblul acestei literaturi vaste, care să-mi ofere înțelegerea însemnătății, în epoca respectivă, a conceptelor identificate și utilizate curent. Străduința în această direcție a fost răsplătitoare, de pildă, pentru cazul „autocefaliei”, deoarece mi-a revelat perspectiva unei alte interpretări decât cea uzuală, perpetuate de cei mai mulți specialiști. După cum se știe, Patriarhia Ecumenică, în fața „desprinderilor” bisericilor „naționale” odată cu procesul amplu de *nation-building* din Balcani, și-a luat măsuri de apărare, cum a fost, de pildă, lansarea conceptului de „*filetism*” în 1872, prin care era incriminată ca ostilă „separarea” bisericilor naționale. O teză cu circulație restrânsă, dar care corespunde logicii evoluției istorice, este aceea că „*autocefalia*”, concept ortodox străvechi, a fost reactivată și impusă ca un „barem de trecere” al bisericilor „naționale” în a doua jumătate a secolului XIX, până atunci aplicabilitatea lui, prin atribuirea unui „*tomos*” al Patriarhiei Ecumenice, fiind subînțeleasă pentru mitropoliile sufragane (Munteniei, Moldovei, în cazul nostru). Această resuscitare a „*autocefaliei*” a fost determinată de îndelungata dispută cu statul național al Greciei în ce privește biserica „națională” proprie. Patriarhia Ecumenică s-a opus cu îndârjire, decenii de-a rândul, neatârării bisericii grecești, sub motivele subînțelese ale diminuării importanței planului recuperării elene a Bizanțului și confuziei în articularea ideologiei „Megali idea”. Abia în 1852 a fost posibilă o înțelegere, prin care acestei biserici grecești i s-a acordat *tomos*-ul patriarhal de „autocefalie”, păstrându-se rangul de patriarhie pentru Patriarhia ecumenică (situație valabilă și azi). Cazul românesc – Cuza declarând BOR „autocefală” și recurgând la secularizarea mănăstirilor închinată – a demonstrat Patriarhiei ecumenice marele pericol al desprinderii bisericilor naționale și, ca atare, pierderea însemnătății sale internaționale (deja amenințată de concurența Patriarhiei Rusiei). Apariția conceptului de „*filetism*” la Sinodul Ecumenic din 1872 nu este decât o consecință a acestei opoziții intense la independența bisericilor naționale, care era însă în contradicție cu canoanele primelor concilii ecumenice privind „*simfonia bizantină*”.²⁹

²⁹ Pe larg, la Daniel P. Payne, *Nationalism and the Local Church: The Source of Ecclesiastical Conflict in the Orthodox Commonwealth*, în „Nationalities Papers”, vol. 35, no. 5, November 2007, p. 835.

Următoarele două capitole ale demersului nostru studiază problema autocefaliei BOR, rădăcinile istorice ale acesteia, relațiile stat-biserică („domnitor-mitropolit”) în epoca medievală, precum și dosarul perioadei 1864-1885, din momentul în care BOR s-a proclamat „biserica autocefală” (în vremea domnitorului Alexandru Ioan Cuza) până la recunoașterea acesteia de către Patriarhia Ecumenică și primirea *tomos*-ului canonic (cap. 3: *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române și relația stat-biserică: din Evul Mediu până în „secolul naționalităților”*; cap. 4: *De la „autocefalia” de facto a Bisericii Ortodoxe Române (1864) la recunoașterea ei de jure (1885). Parlamentul României dezbate și aprobă din 1864 legislația bisericească*). Este o parte substanțială a lucrării doctorale, în cadrul căreia un accent deosebit s-a pus (în capitolul 3) pe faptul că biserica ortodoxă a fost constant un sprijin de nădejde al statului ocrotitor (doar oastea țării a mai jucat, până în epoca fanariotă, un asemenea rol), iar autocefalia a fost un indicator principal al autonomiei statelor medievale românești în perioada dominației otomane. Perioada medievală a statalității românești, de la înființarea celor două state extracarpatice, a cunoscut recunoașterea sa internațională nu doar prin efortul militar aplicat în primele secole, dar și, concomitent și inseparabil, prin neatârarea mitropoliilor Moldovei și Țării Românești în evoluția istorică, până la nașterea României moderne.

Trei chestiuni de interes sunt detaliate în această parte a lucrării doctorale: pe de o parte, faptul că biserica ortodoxă română a fost autocefală, *de facto* și *de jure*, de la înființarea mitropoliilor (1359, în Țara Românească și 1402, în Moldova); pe de altă parte, că situația bisericii ortodoxe române din Transilvania a fost deosebită, fiind constatabil un proces de asimilare (prin absorbție sau sciziune), care a angajat o continuă luptă de rezistență; în sfârșit, că reconstituirea istorică în istoriografia românească a acestui interval din evoluția bisericii naționale și a relației ei cu stăpânirea „civilă” este contradictorie.

În ceea ce privește cea dintâi chestiune, avem, pe lângă alte documente doveditoare a permanenței autocefaliei bisericii de la întemeierea mitropoliilor la Curtea de Argeș și Suceava, o probă definitivă furnizată de domnitorul Dimitrie Cantemir. Autocefalia, așadar independența bisericii, constă în faptul fundamental al alegerii/numirii mitropolitului de către domn, el însuși semn al autonomiei (existenței de sine stătătoare) a statelor medievale românești. Domnitorul cărturar scrie în „Descrierea Moldovei” următoarele: „În afacerile externe ale Bisericii în Moldavia, domnul exercitează îngrijirea superioară. /.../ El are de grijă ca preoții, atât cu faptele, cât și cu învățăturile lor să corespundă preceptelor religiei ortodoxe și niciunul să nu se abată de

*la calea adevărului, nici să ascundă inima de lup în piele de oaie, nici să neglijeze turma încredințată păstoriei lor sau să-i dea scandal prin exemple rele. În afacerile interne dispune Mitropolitul. Lui îi este încredințată purtarea de grijă pentru suflete, cum să le îndrepte pe calea ce duce la ceruri. El, ca un păstor credincios și serv veghetor al lui Dumnezeu, vizitează bisericile supuse lui, le pune episcopi, care deși nu au nicio știință, dar sunt plini de darul Duhului Sfânt. /.../ Mitropolitul Moldovei ocupă în Biserica orientală o poziție deosebită, pe care nu o au alți mitropoliți /.../ el nu este obligat prin nicio lege de a întreba pe patriarh despre lucrurile ce s-au făcut sau sunt a se face în Biserica Moldovei, și are aceeași libertate în Biserica sa /pe/ care o are și patriarhul de la Ohrida în diecesa sa /.../ Dar, pe lângă această mare putere ce o are Mitropolitul Moldovei, el nu poate nici să pună, nici să destituie pe episcopii săi. Acest drept îl are numai Domnul. El singur are să cerceteze viața și erudițiunea candidaților la Episcopie; singur examinează cauza acelora care au a se destitui și el singur pronunță sentința”.*³⁰

Așadar, este expusă cu claritate, de către unul dintre cei mai educați domnitori, trăsătura esențială a autocefaliei, anume aceea că, în cadrul „simfoniei bizantine”, relația „împărat-patriarh”, armonioasă, dar fermă, privind întâietatea conducătorului lumesc, se concretizează în numirea mitropolitului, acesta din urmă având gestiunea afacerilor interne ale bisericii. Desigur, această autocefalie a bisericii române nu a fost constant aplicată cu claritate. Pe de o parte, odată cu prăbușirea Bizanțului, Patriarhia Ecumenică a avut nevoie de resurse, în veacurile XVI-XVII procurându-le din țările române, iar amestecul său în numirea mitropoliților, episcopilor sau chiar la nivele inferioare, fiind atestată documentar. Totodată, constatăm mișcări de rezistență din interiorul bisericii atunci când domnul nu reușea să facă uz de prerogativele sale, permițând numiri ale Patriarhiei cu rezultat al unui veritabil proces de „grecizare” a structurilor proprii. Mai ales după instalarea domniilor fanariote în ambele state, la începutul secolului XVII, și invazia rudelor domnești în Principate, a reprezentat o consolidare a amestecului Patriarhiei Ecumenice

³⁰ *Cuvântarea rostită în Senat de Dimitrie A. Sturdza, senator al județului Ialomița, cu anexe: Articolul 21 din Constituțiune și diferitele proiecte de lege pentru îmbunătățirea situațiunii materiale a clerului mirean de la 1882 până la 1893, în „Biserica Ortodoxă Română”, București, 1893, pp. 4-5.; un alt pasaj din „Descrierea Moldovei”: „Toate dregătoriile țării, politicești și în oaste, atîrnă de bunul plac al domnului, le dă celor ce îi sunt dragi și le ia celor pe care-i urăște. /.../ Aceeași putere o are nu numai asupra călugărilor de rând, ci și asupra mitropolitului, episcopilor, arhimandriților și egumenilor, ca și asupra tuturor celor ce țin de tagma bisericescă. Dacă aceștia au săvârșit vreo răutate, au nedreptățit un om din norod sau au uneltit împotriva domnului ori a țării, domnul poate să-i înlătore din slujba și rangul lor bisericesc fără să fie împiedicat de nimic și fără învoirea patriarhului de la Țarigrad, dar nu le poate lua darul preoției; îi poate însă osândi la moarte, dacă e nevoie. Călugării își aleg singuri cârmuitori noi, dar numai atunci când domnul îi adună pentru aceasta; e nevoie și de învoirea lui, pe care o dă în acest chip: domnul dă alesului, cu mâna lui, toiagul păstoriei. Acest drept este luat după obiceiul învestiturii împăraților romani de către papi și nici unul dintre principii creștini nu-l mai are în afară de țarul rusesc”.*

https://www.bibliotecapemobil.ro/content/scoala/pdf/Descrierea_Moldovei_-_Dimitrie_Cantemir.pdf.

în afacerile bisericii române, situație care va cunoaște o întorsătură decisivă după revoluția lui Tudor Vladimirescu din 1821 și consolidarea identității naționale.

După perioada fanariotă, explozia conștiinței naționale românești a fost generatoare – în concordanță cu epoca ulterioară Revoluției franceze de la 1789 și avansul liberalismului politic și economic – a unor mari acte care vor duce la formarea României moderne. Mai întâi a fost revoluția de la 1848, apoi consultările din Divanurile ad-hoc, care au decis unirea celor două Principate și formarea statului român modern. Între primele acte emise în acest nou stat au fost unirea mitropoliilor străvechi și afirmarea autocefaliei, concomitent cu secularizarea averilor mănăstirești închinată Patriarhiei Ecumenice. Opoziția acesteia a fost ignorată, iar în 1872 România emite o primă lege consacrată organizării instituției bisericești naționale. În 1866, odată cu Constituția adoptată de Parlamentul României, BOR este declarată instituție a statului român, însoțitoarea procesului de implementare a mării strategii pașoptiste: independența și proclamarea Regatului, socotit în epocă drept instrument necesar și de neînlocuit al consolidării identității naționale și afirmării internaționale pe poziții de egalitate sistemică. Un act decizional care ținea cont de situația geopolitică a României, aproape jumătate din națiunea română era sub stăpânire străină, așadar deopotrivă vizionar referindu-se la unitatea ce se va desăvârși.

Situația românilor din provinciile ocupate, mai ales din Transilvania, era primejduită, singura instituție neatârnată care îi reprezenta, biserica ortodoxă (cea greco-catolică era condusă de la Roma, de papă), fiind supusă unui proces îndelungat, de mai multe secole, de convertire, pentru a se putea grăbi de-naționalizarea acestei părți a națiunii. Mai întâi a fost încercarea calvinistă, încurajată de clasa dominantă maghiară, de a subordona (eventual converti) biserica ortodoxă, căreia Mihai Viteazul îi reînțemeiase seculara mitropolie la 1600. În fața unității ierarhiei ortodoxe din cele două țări românești extracarpatică – mitropolitul Varlaam al Moldovei fiind inițiatorul mișcării de rezistență încă din anii '30 ai secolului XVII, această încercare – care țintea departe, spre înființarea unei „Dacii calvine”, cum spera Gabriel Bethlen, voievodul ardelean –, a eșuat. A urmat episodul încercării Habsburgilor de a converti biserica ortodoxă română din Transilvania la catolicism, cu sprijinul și la comanda noului ocupant imperial (1699), dar nici aceasta nu a avut sorti de izbândă. Desigur, s-a reușit atragerea unei părți a clerului înalt ortodox, formându-se biserica unită greco-catolică română (1701), dar acest succes parțial s-a dovedit mai degrabă un eșec al planului urmărit. Această convertire nu a fost totală, continuând să funcționeze și să se întărească o biserică ortodoxă ardelenască, din primele decenii de existență această biserică greco-catolică producând cea dintâi generație a „Școlii Ardelene”, care

va fundamenta, prin corifeii săi, un veritabil program al luptei de eliberare națională. Între acești conducători vizionari ai bisericii unite, foarte curând s-a distins episcopul Inochentie Micu Klein, cel care redactează primul proiect revendicativ național pentru redobândirea vechilor drepturi ale românilor ca populație originară și majoritară în provincie.

Biserica ortodoxă din Transilvania a continuat să fie oprimată, fiind subordonată Patriarhiei sârbești de la Karlowitz. Sub impactul transformărilor liberale din Europa, românii ortodocși au solicitat, încă de la sfârșitul secolului XVIII, să aibă conducerea exclusivă a treburilor bisericii proprii, iar în 1848-1849, conducătorii celor două biserici naționale au căzut de acord asupra imperativului luptei comune pentru afirmarea națională. Activitatea bisericii ortodoxe române a fost de la acest eveniment în întregime consacrată formării unei mitropolii reprezentative pentru toți românii ortodocși din Imperiul habsburgic (în 1775, Imperiul habsburgic ocupase partea de Nord a Moldovei, căreia i-a dat numele de Bucovina). Episcopul de Sibiu, Andrei Șaguna, a fost cel care a dus în acei ani o luptă neîntreruptă pentru atingerea acestui scop – N. Iorga a numit vizionarismul acestuia drept „ideologie șaguniană”, care a influențat și evoluțiile din România abia formată –, încercând să înfrângă toate dificultățile. Succesul a fost întemeierea Mitropoliei autocefale a Transilvaniei, Banatului și părților din Ungaria locuite de români în 1865, cu o largă autonomie față de statul ungar, răspunzătoare în fața împăratului de la Viena. Mașinațiunile puterii ocupante, anumite interese de grup nu au permis înființarea unei mitropolii unice a românilor ortodocși din Imperiul habsburgic, dar în 1873 a luat naștere în Bucovina o Mitropolie autocefală ortodoxă, reprezentativă pentru populația de această confesiune din provincie.

Întreaga luptă istorică, prezentată mai sus simplificat, a ortodoxiei române, tradusă în final în înființarea celor două mitropolii autocefale, cu un rol imens în menținerea și consolidarea identității naționale în aceste provincii ocupate de Austro-Ungaria, se constituie într-un capitol substanțial al luptei de eliberare națională. În aceste cazuri, în Transilvania, Banat și Bucovina, biserica a fost, în aceste cazuri, instituția de bază în mobilizarea națiunii împotriva statului/imperiului ocupant. Așadar, o situație radical deosebită în comparație cu Vechiul Regat, larga autonomie pe care o prevăzuse „ideologia șaguniană” fiind utilizată în provinciile ocupate pentru a promova interesele naționale în fața statului opresor. Din această perspectivă, am zugrăvit, documentat, și situația deosebită a eparhiei Basarabiei (provincie ocupată de imperiul țarist la 1812), care vreme de un secol a fost principala instituție ce a reușit să mențină identitatea națională în condiții vitrege a ramurii basarabene a națiunii.

În sfârșit, cu referire la aspectele contradictorii identificate în medievistica românească privind relația stat-biserică în epocă, am constatat cu surprindere că există o veritabilă „dispută” în privința existenței în epocă a autocefaliei BOR. O parte dintre specialiști susține cu îndreptățire că autocefalia a fost mereu prezentă în Evul Mediu, fiind expresia – odată cu înființarea mitropoliilor din Țara Românească și Moldova, moștenitoare a mai vechilor structuri ecleziastice prestatale de pe teritoriul românesc (mitropolia de la Vicina, în Sudul țării) pe când o altă orientare – cu mai puțini partizani – neagă existența acestui rang, în absența unui „*tomos*” legitim. Semnez această „dispută” a medieviștilor români nu pentru a reproșa existența ei – astfel se avansează în cunoașterea tot mai profundă și realistă a trecutului –, ci pentru că-mi dă prilejul să constat că ambele tabere se regăsesc în afirmarea și fundamentarea unor concepte de mare însemnătate pentru grandoarea și realizările de excepție ale ortodoxiei medievale naționale, cum ar fi „*translatio imperii*” sau „*Bizanțul interior*”, veritabile monumente de gândire politică medievală, premergătoare formării națiunii.

Alte două capitole substanțiale sunt destinate studierii relației stat-biserică în anii imediat următori Marii Uniri și până la proclamarea Patriarhiei României concomitentă cu unificarea ortodoxiei românești pe întreg teritoriul național legitim (*Ortodoxia Română la ceasul Marii Uniri și unificarea BOR (1919-1925): Problematika relației stat-biserică după Marea Unire* (capitolul 6) și *Unificarea BOR și proclamarea Patriarhiei Române – act suveran de stat* (capitolul 7). Cu aceste două capitole, demersul doctoral se apropie de finalul cercetării, fiind prilejul, pentru mai bine din o pătrime a acestuia, să evidențiez relația stat-biserică într-o perioadă scurtă, dar crucială, din istoria seculară a ortodoxiei române, declanșată de Marea Unire de la 1918.

Mai întâi menționez că, în ambele capitole regăsim o reconstituire mai detaliată a situației deosebite a ortodoxiei române în secolul XIX, cu rădăcinile ei istorice, astfel încât la 1918 unificarea BOR trebuia să procedeze la amalgamarea negociată a patru distincte structuri ortodoxe pur naționale: BOR al Vechiului Regat, cele două mitropolii autocefale din fostul Imperiu Habsburgic – Transilvania și Bucovina – și eparhia Basarabiei. Dificultatea procesului de unificare iese pregnant în evidență, odată ce, imediat în 1919, a fost declanșat acest proces corespunzător, în plan religios, uniformizării instituționale a României Mari, atunci când o privire detaliată istorică – întreprinsă cu precădere în aceste două ultime capitole – reconstituie în linii generale istoria celor patru entități, specificitățile fiecăreia, rolul său în teritoriul respectiv, situația lor materială diferită, modalitatea de funcționare în țara liberă sau sub statul ocupant, aspirațiile

declanșate de Marea Unire etc. O latură distinctivă a acestei reconstituiri este unghiul raportului stat-biserică aplicat fiecăreia din cele patru structuri, evidențiindu-se și aici particularități interesante. Cea mai pregnantă dintre aceste particularități a fost gradul de autonomie internă, care s-a vădit a fi și una din sursele principale ale procesului de unificare, declanșat în 1919 și finalizat în 1925, prin adoptarea de către Parlamentul național a *Legii de unificare a Bisericii Ortodoxe Române*. În conformitate cu Constituția țării, adoptată în 1923, această lege fundamentală din 1925 prevedea la articolul 1: „*Biserica Ortodoxă Română, fiind religia mării majorității a românilor, este Biserica dominantă în Statul Român. Ea este și rămâne autocefală, adică neatârnată de orice chiriarhie din afară, păstrându-și însă, în privința dogmelor, unitatea cu Biserica ecumenică a Răsăritului*” (vezi Anexa nr. 8 din lucrare).

O mențiune necesară trebuie făcută asupra faptului că pozițiile bisericilor ortodoxe din provinciile ocupate au avut un rol semnificativ în desfășurarea procesului de unificare națională a BOR, cu deosebire în ce privește problema autonomiei interne. Imediat după săvârșirea Marii Uniri, în 1918, aceste biserici au solicitat lansarea procesului cât mai curând posibil, anunțând că nu mai trebuie deloc întârziate consultările dintre conducerile bisericesti, cu acest scop. Din acest punct de vedere a fost remarcabilă acțiunea mitropoliei Transilvaniei, care a și schițat un program de lucru, în bună parte pus în operă în anii care au urmat, prin alegerea și constituirea organismelor speciale de decizie asupra principalelor probleme aflate în discuție. Răspunsul politic al Bucureștilor a fost inițial dezamăgitor, aici considerându-se că procesul în ansamblul lui nu va fi altceva decât o simplă formalitate birocratică (cuprinderea în cadrul Sinodului BOR a ierarhilor din noile provincii, numirea unui mitropolit primat și trecerea, apoi, prin Parlament a unei legi de detaliere a structurilor componente și liniilor de funcționare). Aceste măsuri odată luate, legea unificării bisericii ortodoxe fiind deja trecută de Camera Deputaților, dar a fost realizată inconsistența unei asemenea soluții, care sporea tensiunile în instituția bisericească și în raporturile ei cu statul, a fost oprită la dezbateră în Senat și au fost din nou consultate organelor desemnate să atingă un consens general (o „comisie de 15 ierarhi” fusese anterior constituită în acest scop).

În demersul nostru am înfățișat această situație, întrucât motivația schimbării de acțiune a statului român în această privință a fost datorată poziției argumentate, constant și energic, a acestor biserici față de problema autonomiei interne. Obișnuit cu statutul BOR din Vechiul Regat, fără să țină seama că acesta fusese deseori criticat, fie de prelați, fie de oameni politici, și se încercase chiar ameliorarea lui prin schimbări legislative succesive, din 1892 până în 1911, mai

ales după răscoala țărănească din 1907, politicianul considerând inițial că menținerea legăturii stat-biserică aflată în Constituția din 1866 – prin care BOR era desemnată ca o structură statală – trebuie menținut și după Unirea din 1918. Deși avea experiența elaborării Constituției în 1923, în care politicianul a trebuit să constate complexitatea uriașă a problemei unificării bisericești, faptul că, acum, în statul român se pune concomitent și chestiunea statutului atât al BOR, cât și al bisericii unite românești (subordonată papei), inițial s-a preferat acțiunea de unificare pe dimensiunea îndătinată la 1866. Din perspectiva situației geopolitice dezvoltată în acei ani în jurul României – pericolul uriaș bolșevic la Est, război cu unul dintre vecini la Vest, încercări externe de a declanșa mișcări subversive de anvergură în țară, cum a fost puciul bolșevic de la Tatar-Bunar din 1924 din Basarabia, incursiunile revizioniste de la Sud – poziția puterii politice avea poate argumentul imperativului soluționării neîntârziată a unificării, dar nu lua în considerare evoluția unei instituții de considerabilă semnificație națională. Eventuale sciziuni, poziții diverse asumate de anumite personalități ecleziastice trebuiau luate neapărat în calcul, mai ales că erau semne, în această privință, în ce privește decizia de trecere de la calendarul iulian la cel gregorian, care nu întrunise adeziunea unanimă a clerului și a maselor largi.

Literatura memorialistică a vremii mai arată o cauză a acestei rezistențe a politicianului la revendicarea autonomiei bisericești. Anume, realizarea Marii Uniri, noua țară având 25-30% din populație minoritari – unii dintre ei bine organizați, cu experiență politică și cunoscători ai paletelor de organizare statală existente –, a ridicat rapid în fața politicianului teama de regionalism sau autonomie administrativă, astfel că doar cuvântul „autonomie” trezea reacția de respingere a politicianului. Era reflexul normal al unei elite pentru care unificarea și uniformizarea conducerii administrativ-politice, într-un singur corp statal omogen și performant, a diversității de tipare regionale sedimentate istoric, cerea reacție negativă la tot ceea ce însemna autonomie și părea că se opune centralismului.

Reluarea dezbaterilor între reprezentanții bisericilor implicate în procesul unificării BOR a fost benefică, ajungându-se la un consens relativ acceptabil privind autonomia internă a bisericii ortodoxe, participarea mirenilor la alegerea înalților ierarhilor sau conducerea propriilor instituții de educație și deopotrivă de acțiune publică. Statutul moștenit din Vechiul Regat era părăsit, dar nu integral, fiind în limitele rezonabile ale „simfoniei bizantine” corespunzătoare evoluției îndelungate a ortodoxiei și semn distinctiv al ei față de biserică catolică.

Proclamarea Patriarhiei a vădit încă o dată aplicarea decisă a principiului „*simfoniei bizantine*” în România unită. Iată cum descrie primul Patriarh al BOR, Miron Cristea, detaliile

deciziei de ridicare la acest rang al BOR și cum a fost implementată: „*Ideea Patriarhiei Române s-a ivit în capetele multora, îndată ce s-a întregit România. /.../ Când am început ședințele comisiei de cincisprezece pentru facerea proiectului de organizare unitară a bisericii s-a lansat ideea. Basarabeni au făcut chiar memoriu în scris și au luat hotărâri în adunările lor bisericesti de acasă. Eu nu am dat curs liber chestiei, ca să nu apar că eu doresc și forțez /.../ Ideea a prins, s-a copt. Au scris revistele. /.../ Realizarea a luat-o în mână ministrul președinte I. I. C. Brătianu. /.../ Sinodul – văzând ideea coaptă – a aflat că-i timpul a hotărî. /.../ Chestia s-a pregătit în cursul adunării sinodale din noiembrie 1924. /.../ Profesorul Iorga, Dr. Lupaș au scris articole de pregătire. /.../ Convoc sinodul pe 4 februarie 1925. Nefericirea e că guvernul turc expulzează pe noul patriarh din Constantinopol. /.../ Prezidează arhiepiscopul Gurie al Chișinăului. Toți erau însuflețiți. /.../ La Senat a trecut cu aprobarea tuturor partidelor... La Cameră ceva solemn de tot. /.../ Totul unanim. Toți vorbesc pregătiți. Ovații în picioare, pe galerie plâng unii de însuflețire /.../*”³¹

În cuprinsul demersului am prezentat pe larg condițiile interne și, mai ales, internaționale ale proclamării Patriarhiei României. Cu deosebire am insistat și asupra faptului că războiul greco-turc din 1919-1922, încheiat cu Pacea de la Laussane, adăugându-se atitudinii regimului bolșevic față de Patriarhia Moscovei, în general față de cler și biserică, au profilat o criză gravă a ecumenicității ortodoxe, ajungându-se chiar la expulzarea patriarhului ecumenic din Constantinopol de către guvernul turc. Așadar, este de acceptat că decizia luată de autoritățile de stat și bisericesti ale României privind proclamarea Patriarhiei României, ținând în esență afirmarea tradițională a statutului sistemic al țării prin rangul bisericii dominante – ceea ce este specific în spațiul ortodox – avea și rolul de a elimina gravele perturbații produse de această criză în *Commonwealth*-ul ortodox. Trebuie spus aici – iar anumite acte desfășurate ulterior în plan internațional, în care Patriarhia română a fost implicată, o confirmă – că această decizie și implementarea ei au fost benefice în depășirea uneia dintre cele mai grave crize prin care a trecut, după, 1453 Patriarhia Ecumenică. Statul român acționa, ca și altădată, în sprijinul ecumenicității Ortodoxiei prin consolidarea rangului patriarhal aflat în primejdie odată cu situația bisericii în Rusia bolșevică și consecințele victoriei Turciei asupra Greciei, în 1922.

În finalul lucrării am inserat concluziile demersului doctoral (pp. 222-239). Citez aici câteva din acestea, cu mențiunea că sunt rodul cercetării bibliografiei utilizate, că nu intenționează niciun fel de intenții polemice și că ele pot suferi, odată cu adâncirea interpretării trecutului

³¹ Miron Cristea, *Însemnări ascunse*, p. 94, 95.

foarte bogat al BOR, completări ample sau chiar modificări. Deopotrivă, menționez că aceste concluzii sunt opinii proprii asupra problematicii abordate, așa cum am reconstituit-o și înfățișat-o cu modestele mele puteri, mulțumind înaintașilor și contemporanilor care, prin contribuțiile lor, faptice și interpretative, m-au călăuzit pe drumul găsirii propriei percepții.

Așadar, în final am rezumat nu doar temeliile unicității cazului românesc de manifestare a principiului străvechi al „*simfoniei bizantine*” în construcția României moderne și unite până la 1925 în ortodoxia universală, ci și evenimentele istorice care au determinat și concretizat în BOR afirmarea simbolică a autocefaliei și rangului de Patriarhie consonant cu statutul internațional al statului român. Deopotrivă, am relevat exigențele interne și internaționale care au impus crearea, practic, a două modele, corespunzătoare celor două etape ale construcției național-statale a României în secolele XIX și XX. Cel dintâi a fost modelul Vechiului Regat de aplicare a „*simfoniei bizantine*” în condițiile modernizării declanșate atunci și caracterizat prin strânsa legătură a statului cu biserica (în formularea constituțională biserica fiind un „organ al statului”); cel de-al doilea model, o formă superioară a primului, al României Unite, impus de noile condiții ale diversității remarcabile societății românești, moștenirii istorice adăugându-i-se atribute substanțiale de autonomie internă a instituției bisericești, ceea ce îl face distinct.

Ambele modele au fost determinate istoric de mai mulți factori – menționez situația geopolitică a ortodoxiei românești, care a urmat fidel pluralismul statal medieval, precum și avaturile ocupației străine a unei bune părți a teritoriului național, eliberate și unite la 1918; particularitățile regionale ale evoluției bisericii ortodoxe românești în provinciile ocupate, care au fost impuse de exigențele luptei de eliberare națională și de contracararea eforturilor asimilaționiste promovate de guvernarea străină; specificitatea procesului de modernizare a societății românești, declanșată concomitent cu cel al construcției național-statale, în țara liberă fiind la conducere elitele seculare, iar în provinciile ocupate biserica ortodoxă jucând rolul de suport esențial al identității naționale etc. – iar cercetarea lor se impune în continuare pentru a avea tabloul clar al unei epoci frământate, dar benefice, din istoria națională.

„*Simfonia bizantină*”, principiul străvechi al relației stat-biserică în spațiul ortodox, are așadar o aplicare specifică în cazul românesc și se regăsește în harta genetică a formării și evoluției României moderne până azi.